

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

DOI: 10.46340/eppd.2022.9.1.1

Kateryna Novikova

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8646-3441>

Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems National Academy of Law Sciences of Ukraine, Kharkiv, Ukraine

PERMISSIBLE RESTRICTIONS ON THE RIGHT TO PERSONAL FREEDOM IN INTERNATIONAL TREATIES AND CONSTITUTIONS OF INDIVIDUAL COUNTRIES OF EASTERN EUROPE

Kateryna Novikova

Institut badawczy ds. Badań nad problemami walki z przestępczością nazwany imieniem akademika V. V Staszysa z Narodowej akademii nauk prawniczych Ukrainy, Charków, Ukraina

DOPUSZCZALNE OGRANICZENIA PRAWA DO OSOBISTEJ WOLNOŚCI W MIĘDZYNARODOWYCH TRAKTATACH I KONSTITUCJACH POSZCZEGÓLNYCH KRAJÓW EUROPY WSCHODNIEJ¹

The article examines the international experience and the experience of individual foreign countries in relation to the permissible limits of restriction of personal freedom. The study was conducted because the problem of restriction of personal freedom was not the subject of independent research, but was studied only in the context of the analysis of individual means of criminal law. The main international treaties, decisions of the European Court of Human Rights, and the constitutions are studied. The right to personal freedom is determined, its difference from the right to freedom of movement, the permissible limits of restriction of these rights are revealed. It is concluded that the right to freedom of movement is not identical to the right to personal freedom, but is only a part of the latter. The right to personal freedom is the opportunity not to be isolated from society and not to break social ties with its other members, the right to freedom of movement – a person is not isolated from society and retains the opportunity for social life and contacts with other people. The Constitutions of Ukraine, Poland, and the Czech Republic were studied and it was concluded that despite the similarity of the legal regulation of these countries, each of them has a special approach to the definition of the freedoms that are being studied. It is concluded that there are positive rights, the implementation of which should be ensured by the state, and negative rights are the rights to do something and that no one interferes in this matter. Personal freedom is a kind of negative right that covers everything that a person can do – that which is not limited by law. Therefore, Constitutions simply cannot list these rights as standards. The right to personal freedom is regarded as one of the fundamental human rights and covers almost the entire spectrum of possible human behavior.

Keywords: the right to personal freedom, the right to freedom of movement, restriction of personal freedom, punishment, means of criminal law.

¹ Niniejszy artykuł powstał na podstawie badań przeprowadzonych w ramach Programu Stypendialnego im Lane'a Kirklanda

Sformułowanie problemu.

Prawo do osobistej wolności jest ograniczone karami, karami administracyjnymi, kwarantanną i tak dalej. W prawie karnym istnieje teoria, że ograniczenia w stosowaniu kary nie są bezwzględne. Na przykład tak się stało, gdy sądy konstytucyjne wielu państw uznały karę śmierci za naruszenie prawa do życia i tym samym ograniczyły możliwość stosowania tego rodzaju kary.

Istniejąca teoria mówi o potrzebie ponownego przemyślenia, czy kara kryminalna jest rzeczywiście dopuszczalną przemocą w ramach prawnych, czy też to są akceptowalne środki, na stosowanie których społeczeństwo pozwoliło państwu. W związku z tym istnieje potrzeba zbadania doświadczeń międzynarodowych oraz doświadczeń poszczególnych państw obcych, na przykładzie niektórych konstytucji dotyczących dopuszczalnych ograniczeń prawa do wolności osobistej.

Analiza pozostałych badań i publikacji. Żywnienie społeczeństwa wokół praw człowieka jest przedmiotem szczególnego szacunku konstytucjonalistów i teoretyków prawa: P. M. Rabinowicza, W. W. Rechitskiego, J. M. Todiki i innych naukowców. Na gruncie prawa karnego problem wymiany prawa szczególnej wolności jednostki rozpatrywany był jedynie w kontekście analizy kar indywidualnych, takich jak ograniczenie wolności, areszt, pozbawienie wolności, dożywotnie pozbawienie wolności, przymus, wejdz w charakter medyczny, interwencji, wejdz i tak dalej.

Celem artykułu jest ustalenie czy istnieją jakiegokolwiek ograniczenia prawa do osobistej wolności w doświadczeniu międzynarodowym i zagranicznym na poziomie prawa głównego, czy ustalone są granice tych ograniczeń prawnych.

Przedstawienie głównego materiału.

Prawo jako jeden ze społecznych regulatorów stosunków społecznych należy do najważniejszych wartości społecznych w społeczeństwie¹. Jednocześnie jest ściśle splecione z systemem innych wartości społecznych, współdziała z nimi i przez to uzyskuje oczywiste dwukierunkowe połączenie z nimi jako całością. Z jednej strony takie zjawiska społeczne, jak poziom rozwoju stosunków społecznych, ustrój gospodarczy, ustrój polityczny, moralność publiczna, kultura prawna, świadomość prawna ludności itd., determinują treść norm prawnych, w tym prawo karne². Z drugiej strony normy prawne odzwierciedlają treść poszczególnych kategorii społecznych, nadają im formę prawną i określają ich znaczenie prawne. Do takich kategorii społecznych, które podlegają wpływom prawnym, należy między innymi kategoria wolności.

Prawo karne tworzy złożoną całość zgodnie z inkluzywną ideą wolności, jednocząc granice kary wynikające z każdego paradygmatu³. W literaturze zagranicznej często twierdzi się, że przestępstwo ma naturalne znaczenie odmowy wolności, a kara ma naturalne znaczenie afirmacji wolności⁴. Prawo do wolności osobistej zaczęło nabierać znaczenia po jego utrwaleniu na poziomie umów międzynarodowych.

Czym jest wolność w orzeczeniach Europejskiego Trybunału Praw Człowieka? Co to jest pozbawienie osobistej wolności? Tradycyjnie definiujemy to poprzez ograniczenia. A czym jest sama wolność – mamy na myśli ogólną wolność lub wolność jest ucieleśniona w pewnych ramach punktowych, takich jak swoboda przemieszczania się. Ta ostatnia jest częścią wolności, której poświęcony jest artykuł. Co jeszcze zawiera ta wolność? Czy można to wywieść z traktatów międzynarodowych?

W prawie międzynarodowym osobista wolność jest zwykle wąsko rozumiana jako wolność w sensie fizycznym, a nie wolność swobodnego działania we wszystkich sferach życia. Dlatego jego istotą jest ochrona osoby przed samowolnym uwięzieniem⁵. Norma ta została prawnie zapisana w wielu międzynarodowych aktach prawnych.

Po raz pierwszy takie prawo w przestrzeni międzynarodowej zostało zapisane w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka (1948 r.). Artykuł 3 tego dokumentu mówi, że «każdy ma prawo do życia, wolności i bezpieczeństwa osobistego». Następnie wskazane prawo zostało ponownie zapisane, a nawet nieco

¹ Алексеев, С. С. (2010). *Собрание сочинений : в 10 томах*. Линия права. Отдельные проблемы концепции. Москва: Статут, 5, 313.

² Пашенко, О. О. (2018). *Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність*. Харків: Юрайт, 267-268, 362, 384, 387.

³ Brudner, A. (2009). *Punishment and Freedom: a liberal theory of penal justice*. New York. <<https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199207251.001.0001/acprof-9780199207251>> (2022, Styczeń, 12).

⁴ Vogt, D. C. (2021). *The Natural Meaning of Crime and Punishment: Denying and Affirming Freedom*. Norway. <<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s11572-021-09624-2.pdf>> (2022, Styczeń, 12).

⁵ Szwed, M. (2020). *Przymusowe umieszczenie w zakładzie psychiatrycznym w świetle współczesnych standardów ochrony praw człowieka*. Warszawa, 84-83.

rozszerzone w Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych (1966 r.). Zgodnie z artykułem 9 wspomnianej umowy międzynarodowej «każdy ma prawo do wolności i bezpieczeństwa osobistego. Nikt nie może być samowolnie zatrzymany. Nikt nie może być pozbawiony wolności inaczej niż na takich podstawach i w trybie określonym w ustawie. Każda zatrzymana osoba w momencie zatrzymania jest informowana o przyczynach zatrzymania, a także o wszelkich stawianych jej zarzutach».

Najważniejsze dla międzynarodowego prawa dotyczącego praw człowieka było zapisanie prawa do wolności i bezpieczeństwa osoby w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (1950 r.). Ta umowa międzynarodowa nie tylko ponownie uznała w artykule 5 prawo każdego do wolności i bezpieczeństwa osobistego, ale także ustanowiła wyczerpującą listę dopuszczalnych podstaw ograniczenia wolności człowieka i obywatela, w tym: (a) zgodnego z prawem pozbawienie wolności osoby skazanej przez właściwy sąd; b) zgodnego z prawem zatrzymania osoby z powodu niezastosowania się do nakazu sądu wydanego zgodnie z prawem lub w celu wykonania jakiegokolwiek obowiązku przewidzianego w ustawie; c) zgodnego z prawem zatrzymanie lub aresztowanie osoby dokonane w celu postawienia jej przed właściwym organem w przypadku uzasadnionego podejrzenia popełnienia przestępstwa lub gdy uznano za konieczne, aby zapobiec jego popełnieniu lub ucieczce po jego popełnieniu; d) pozbawienia wolności na mocy zgodnego z prawem nakazu nadzoru pedagogicznego lub zgodnego z prawem pozbawienia wolności w celu postawienia go przed właściwym organem; e) zgodnego z prawem zatrzymania osób w celu zapobiegania rozprzestrzenianiu się chorób zakaźnych, a także zgodnego z prawem zatrzymania osób chorych psychicznie, alkoholików, narkomanów lub włóczęgów; (f) zgodnego z prawem zatrzymanie lub aresztowanie osoby w celu zapobieżenia jej nielegalnemu wjazdowi do kraju lub osoby, wobec której podejmowane są środki w celu jej wydalenia lub ekstradycji.

Prawo człowieka do wolności osobistej zostało zawarte w pierwszym zestawie praw człowieka, które zostały zapisane bezpośrednio w tekście Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Następnie rozwój normatywnego uznawania i ochrony praw człowieka doprowadził do tego, że ten podstawowy zestaw został uzupełniony o inne prawa i wolności człowieka. W szczególności Protokół nr 4 do Konwencji, który został podpisany w 1963 r., w artykule 2 zapewniał prawo do swobodnego przemieszczania się. Zgodnie ze wskazanym artykułem:

«Każdy, kto przebywa legalnie na terytorium jakiegokolwiek państwa, będzie miał prawo do swobodnego poruszania się i wyboru miejsca zamieszkania na tym terytorium.

2. Każdy może swobodnie opuścić jakikolwiek kraj, w tym swój własny».

Merytoryczna bliskość wolności osobistej i swobody przemieszczania się wymagała wyraźnego rozróżnienia między nimi w celu stworzenia odpowiednich mechanizmów prawnych do ochrony każdej z tych swobód. Istotną rolę w określeniu treści i granic tych dwóch wolności odegrało orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, które często podchodziło do wyodrębnienia tych praw w kontekście ich dopuszczalnego, zgodnego z prawem, ograniczenia¹. W istocie jest to główna zaleta zagwarantowania prawa do wolności w Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, gdyż działalność Europejskiego Trybunału Praw Człowieka nadaje temu prawu nowe znaczenie, stwarza dodatkowe wymogi dla państw członkowskich w przypadkach ograniczenia wolności jednostki, zwiększając tym samym prawne gwarancje prawa do wolności człowieka i obywatela.

W sprawie *Guzzardi v. Italy* Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekł między innymi w sprawie rozróżnienia między prawem do wolności osobistej a prawem do swobodnego przemieszczania się. Chodziło o to, że pan Guzzardi został przymusowo zatrzymany przez włoski rząd na małej wyspie Asinara o powierzchni około 20 km², zamieszkałej na stałe przez około dwieście osób. Rząd włoski nie uważał jego zatrzymania na wyspie za ograniczenie prawa do wolności osobistej, twierdząc, że ograniczone jest jedynie prawo do swobodnego poruszania się na wyspie. Trybunał przypomniał, że ogłaszając «prawo do wolności», zawarte w artykule 5 ust. 1, oznacza fizyczną wolność osoby; jej celem jest zapewnienie, że nikt nie zostanie samowolnie pozbawiony wolności. [...]. Niniejszy ustęp dotyczy nie tylko ograniczeń w swobodnym przemieszczaniu się; takie ograniczenia reguluje artykuł 2 Protokołu nr 4... sposób wykonania tego środka (paragraf 92). Ponadto Trybunał, zauważył, że «różnica między pozbawieniem wolności a jej ograniczeniem jest jedynie kwestią miary lub intensywności, a nie natury lub istoty» (paragraf 93). W tym kontekście Trybunał przystąpił do oceny szczególnych warunków pozbawienia wolności pana Guzzardiego na wyspie. Stwierdził, że «Chociaż obszar, w obrębie którego skarżący mógł się poruszać, był znacznie większy niż cel i nie był otoczony żadnymi fizycznymi barierami, była to tylko niewielka część wyspy, do której trudno było

¹ Zobacz więcej: Пономаренко, Ю. А. (2020). *Загальна теорія визначення карантні кримінальних правопорушень*. Харків: Право, 432.

dotrzeć, a około dziewięć dziesiątych z nich był zajęty przez więzienie. Miejsce zamieszkania pana Guzzardiego znajdowało się w części wioski Cala Reale, która obejmowała głównie pomieszczenia dawnej placówki medycznej, nienaprawione lub nawet w złym stanie, sekcję karabinierów, szkołę i kaplicę. Jego świta składała się z osób objętych tym samym środkiem oraz funkcjonariuszy policji. Prawie cała stała populacja Asinarry mieszkała w Cala d'Oliva, dokąd pan Guzzardi nie mógł się udać, i wydawało się, że nie korzysta w dużej mierze ze swojego prawa do odwiedzenia Cala Real. W rezultacie skarżący miał niewiele możliwości kontaktów towarzyskich innych niż kontakty z rodziną, innymi «osadnikami» i personelem nadzorującym. Nadzór był ścisły i prawie stały...». Zwracając uwagę na to, że nie byłoby możliwe mówienie o «pozbawieniu wolności» na podstawie któregośkolwiek z powyższych faktów, ale gdyby zostały połączone Trybunał uznał, że sprawę należy uznać za związaną z pozbawieniem prawa do wolności osobistej, a nie do swobody przemieszczania się¹.

W innym przypadku *De Tommaso v. Italy* Europejski Trybunał Praw Człowieka uznał, że środek odwoławczy zastosowany wobec pana De Tommaso może ograniczyć jego swobodę przemieszczania się (art. 2 Protokołu nr 4), ale nie ogranicza prawa do wolności osobistej (art. 5 Konwencji). Zgodnie z decyzją sądu włoskiego pan ten był w szczególności zobowiązany:

- «– stawiennictwa raz w tygodniu na oddziale policji sprawującym nadzór;
- rozpoczęcia poszukiwania pracy w ciągu miesiąca;
- zamieszkiwania w Casamassima i nie zmieniać miejsca zamieszkania;
- prowadzenia uczciwego i zgodnego z prawem stylu życia, nie dającego powodów do podejrzeń;
- nie komunikować się z osobami wcześniej skazanymi, wobec których zastosowano środki ostrożności lub środki bezpieczeństwa;
- powrotu do domu nie później niż o 22.00 i nie wychodzenia z domu przed godziną 6.00, chyba że jest to konieczne i tylko po odpowiednim powiadomieniu władz;
- miał zakaz przechowywania i noszenia broni;
- miał zakaz chodzenia do barów, klubów nocnych, nie mógł odwiedzać centrów rozrywki, a także uczestniczyć w wydarzeniach publicznych;
- nie mógł używać telefonów komórkowych i radia;
- obowiązek posiadania przy sobie dokumentu (*carta precettiva*) i okazywania go na żądanie policji» (paragraf 17).

Sam pan De Tommaso uważał, że łącznie takie ograniczenia naruszają jego prawo do wolności osobistej. Europejski Trybunał Praw Człowieka stwierdził w tej sprawie występują inne okoliczności w sytuacji skarżącego niż w sprawie Guzzardi. W szczególności Trybunał zauważył, że po pierwsze, skarżący nie był zmuszany do zamieszkania na ogrodzonym terenie i nie został pozbawiony możliwości kontaktu z innymi osobami (§ 85 uzasadnienia wyroku), a po drugie, był zobowiązany przebywać w domu tylko w nocy, a w ciągu dnia jego swoboda wychodzenia z domu nie była ograniczona i mógł prowadzić życie towarzyskie, utrzymywać relacje ze światem zewnętrznym (§ 88 uzasadnienia wyroku)². Na tej podstawie Trybunał uznał, że w sprawie De Tommaso prawo do wolności osobistej nie zostało ograniczone, a zaszło do ograniczenia prawa do swobodnego przemieszczania się skarżącego.

Należy dokładniej zbadać Konstytucję, aby sprawdzić, czy ograniczają one wolność osobistą. W Konstytucji Ukrainy wspomniano o tym niejednokrotnie w różnych kontekstach. W najogólniejszym sensie znajduje wyraz w artykułach Działu II Konstytucji Ukrainy. Przepisy Działu II Konstytucji określają treść niektórych wolności człowieka (art. 22, 29, 33-36 Konstytucji) i określają granice ich ewentualnego ograniczenia lub zakazują takiego ograniczenia (art. 64 Konstytucji). Wśród wszystkich wolności człowieka szczególne znaczenie ma jego wolność osobista, którą proklamuje art. 29 Konstytucji.

Konstytucja RP głosi także, że wolność jako jedną z najważniejszych i chronionych wartości społecznych. W szerokim znaczeniu Konstytucja RP chroni różnorodne wolności człowieka, w szczególności: zasada wolności komunikowania się (art. 49 Konstytucji), zasada wolności poruszania się (art. 52 Konstytucji), zasada wolności sumienia (art. 53 Konstytucji), zasada wolności poglądów (art. 54 Konstytucji) itp. Ale także w Konstytucji RP wolność osobista jest szczególnie zadeklarowana i chroniona. Według artykułu 41 Konstytucji, Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Gwarancja nietykalności i wolności osobistej).

¹ ECHR (1980). *Case of Guzzardi v. Italy*. Application no. 7367/76: judgment, 6 November <<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57498>> (2022, Styczeń, 12).

² ECHR (2017). *Case of De Tommaso v. Italy*. Application no. 43395/09: judgment, 23 February <<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-171804>> (2022, Styczeń, 12).

Konstytucja czeska składa się z kilku bloków. Ostatni blok, Karta Praw Podstawowych i Podstawowych Wolności, również przewiduje różne wolności człowieka. Osobliwością regulacji konstytucyjnej Republiki Czeskiej jest to, że w samej ustawie zasadniczej prawo do wolności osobistej i prawo do swobodnego przemieszczania się są różnymi zjawiskami. Tak więc, zgodnie z częścią 1 art. 8 Konstytucji gwarantowana jest wolność osobista. Należy ponadto zauważyć, że nikt nie może być ścigany ani pozbawiony wolności, chyba że z przyczyn i w sposób przewidziany przez prawo. Nikt nie może być pozbawiony wolności wyłącznie na podstawie niemożności wypełnienia zobowiązania umownego. Ponadto osoba oskarżona lub podejrzana o popełnienie czynu zabronionego może zostać zatrzymana tylko w przypadkach przewidzianych prawem. Zatrzymany powinien być niezwłocznie poinformowany o podstawach zatrzymania, przesłuchany i nie później niż [dwadzieścia cztery] godziny zwolniony lub postawiony przed sądem. A sędzia musi przesłuchać zatrzymanego i podjąć decyzję w ciągu dwudziestu czterech godzin, bardziej szczegółowo w Konstytucji. Art. 14 Konstytucji gwarantuje swobodę przemieszczania się i swobodę wyboru miejsca zamieszkania.

Tym samym, pomimo zewnętrznego podobieństwa regulacji prawnych omawianych krajów, każda z Konstytucji w szczególny sposób określa badane wolności.

Wnioski.

Prawo do wolności osobistej jest uważane za jedno z podstawowych praw człowieka i obejmuje prawie całe spektrum możliwych ludzkich zachowań. Odnosi się to do ogólnie dopuszczalnego rodzaju regulacji prawnej. Z kolei międzynarodowe konwencje i konstytucje, afirmujące prawo człowieka do wolności osobistej, w tym cały wachlarz kompetencji, stwarzają możliwości ograniczenia tego prawa. Mianowicie, w jakich przypadkach prawo to może być ograniczone. Konwencje określają przyczyny jej ograniczeń (powody, które umożliwiają ograniczenie tej wolności) oraz ustanawiają standardy praw człowieka, których łamanie, czasami nawet podczas odbywania kary, jest niedopuszczalne. Ale ani traktaty międzynarodowe, ani Konstytucja nie mówią o granicach ograniczenia praw człowieka, które można zastosować, np. w zakresie warunków kary czy zakresu ograniczeń prawnych. Z kolei umowy międzynarodowe z zakresu prawa penitencjarnego, np. w tych samych Wzorcowych regułach minimalnych postępowania z więźniami ONZ (Reguły Nelsona Mandeli) i innych, ustanawiają reguły minimalne i międzynarodowe normy postępowania ze skazanymi, które co do zasady ustanawia i dopuszczalne granice ograniczenia tych lub tych praw człowieka. Również te standardy są opracowywane w ramach orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

Europejski Trybunał Praw Człowieka sformułował praktykę, zgodnie z którą prawo do wolności osobistej obejmuje prawo do swobodnego przemieszczania się. Zatem prawo do wolności osobistej jest szansą, aby nie izolować się od społeczeństwa i nie zrywać więzi społecznych z innymi członkami społeczności, prawo do swobodnego przemieszczania się jest uważane jedynie za składnik prawa do wolności osobistej, podczas gdy osoba nie jest odizolowana od społeczeństwa i zachowuje możliwości życia społecznego i kontaktów z innymi ludźmi. Wolność oznacza coś wyjątkowego, co obejmuje prawo do przemieszczania się i prawo do dysponowania swoim czasem.

Należy zauważyć, że konstytucje narodowe (ukraińskie, polskie, czeskie i wielu innych krajów europejskich) odzwierciedlają europejski standard wolności osobistej.

Podsumowując, czym jest wolność osobista, należy stwierdzić, że istnieją prawa pozytywne, których realizację musi zapewnić państwo, natomiast prawa negatywne to prawa do robienia czegoś i że nikt nie ingeruje w tę sprawę. Wolność osobista jest rodzajem negatywnego prawa, które obejmuje wszystko, co człowiek może zrobić – to, co nie jest ograniczone prawem. Dlatego Konstytucje po prostu nie mogą wymieniać tych praw jako norm.

References:

1. Brudner, A. (2009). *Punishment and Freedom: a liberal theory of penal justice*. New York. <<https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199207251.001.0001/acprof-9780199207251>> (2022, January, 12). [in English].
2. ECHR (1980). *Case of Guzzardi v. Italy. Application no. 7367/76: judgment*, 6 November <<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57498>> (2022, January, 12). [in English].
3. ECHR (2017). *Case of De Tommaso v. Italy. Application no. 43395/09: judgment*, 23 February <<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-171804>> (2022, January, 12). [in English].
4. Szwed, M. (2020). *Przymusowe umieszczenie w zakładzie psychiatrycznym w świetle współczesnych standardów ochrony praw człowieka*. [Compulsory placement in a psychiatric facility in the light of modern standards of human rights protection]. Warsaw. [in Polish].

5. Vogt, D. C. (2021). *The Natural Meaning of Crime and Punishment: Denying and Affirming Freedom*. Norway. <<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s11572-021-09624-2.pdf>> (2022, January, 12). [in English].
6. Alekseev, S. S. (2010). *Sobraniye sochineniy : v 10 tomakh* [Collected works: in 10 volumes]. Liniya prava. Otdelnyye problemy kontseptsii [Law-line. Separate problems concept]. Moscow: Statute, 5. [in Russian].
7. Pashchenko, O. O. (2018). *Sotsialna obumovlenist zakonu pro kryminalnu vidpovidalnist* [Social conditionality of the law on criminal liability]. Kharkiv: Yurayt. [in Ukrainian].
8. Ponomarenko, Yu. A. (2020). *Zahalna teoriya vyznachennya karanosti kryminalnykh pravoporushen* [General theory of determining the punishment of criminal offenses]. Kharkiv: Law. [in Ukrainian].